
УДК 811.161.2' 342.9

Іван Гальчук (м. Київ)

НАГОЛОС У ВИДАННІ ТВОРІВ Г.Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА ЗА РЕДАКЦІЄЮ О. О. ПОТЕБНІ НА ТЛІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ АКЦЕНТОЛОГІЇ

Статтю присвячено дослідженню особливостей акцентування О.О. Потебнею питоомої української та іношомовної лексики, зокрема тюркізмів, у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка порівняно з наголошуванням в інших тогочасних виданнях та українських стародруках, а також сучасним літературним наголосом. Розглянуто історичні фактори, що впливали на становлення української акцентної системи та розвиток акцентології.

Ключові слова: наголос, українська мова, іношомовні слова, тюркізми.

У листі до Ватрослава Ягича від 27. 04. 1887 р. Олександр Потебня розповідає колезі про свою наукову роботу, ділиться планами на майбутнє і, зокрема, зазначає: *Тепер редагую Малоросійські повісті Квітки, твори якого, що стали рідкістю, по-моєму, мають першорядне значення для вивчення малоросійської мови й колишнього побуту. Особливість і, для редактора, трудність цього видання, крім відновлення первинного тексту, зіпсованого П.О. Кулішем, полягає в тому, що я ставлю два наголоси: '(по-старовинному оксію) на членах речення, які синтаксично підпорядковують, і ` варію на членах підлеглих, напр.: „не займи — менє, мій батеньку, не займе́ть тебе лихя́ година”.*

Власне, тут двох наголосів мало, але боюсь, що й при них видання буде не дуже справним (надруковано 15 аркушів). Зрозуміло, що малоруська мова в заданому сенсі не відрізняється від інших, але де в чому відмінна [34: 89]¹.

¹ Цитування з листів Потебні перекладено з російської мови на українську. Перекладено також інші цитати з російської мови, починаючи з видань XIX ст.

У тому ж таки році виходить два томи прозових творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка за редакцією О. О. Потебні [28]. Третій том побачив світ у 1889 р. [40], а четвертий — у 1890 р. [41]².

Стосовно критичної оцінки О.О. Потебнею Кулішевого видання творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка (яке до того часу стало букіністичною рідкістю) відразу зазначимо, що загалом вона не була такою негативною, як у зацитованому листі. Справді, О.О. Потебня не поділяв окремих положень фонетичного правопису П.О. Куліша. Він також уважав недопустимим „олітературнення” мови українського класика, тим більше зміну фонетики і граматики прижиттєвих видань письменника. У П.О. Куліша як видавця, який працював над виробленням української літературної норми, стояло тоді завдання масштабніше, і саме цим були спричинені правописні зміни у його виданні. Крім того, це був час становлення українського правопису в умовах бездержав'я та численних заборон українського друкованого слова, і тодішні, можливо деколи гострі, суперечки навколо нього збагнути до кінця ми не зможемо. Так само й нинішні правописні дискусії набудуть у майбутньому багато в чому інших, ніж сьогодні, інтерпретацій. Насправді, О.О. Потебня високо оцінював науково-просвітницьку діяльність П.О. Куліша й дуже уважно ставився до особливостей його правопису. „Я думаю, що українські твори слід було б надрукувати за першим виданням з віднесенням різночитань і виправлень П. О. Куліша у виноску”, — пише О.О. Потебня в листі до І.І. Срезневського від 20 листопада 1878 р. [1: 174], але цей задум виявився нездійсненим. Що ж до оцінки значення творчості Г.Ф. Квітки-Основ'яненка для української словесності, то обидва редактори були однодумцями. П.О. Куліш у передмові до двотомника відзначає: *Тим-то й знав Квітка всі звичаї народнього біту такъ добре, якъ ні одному́ пáну зъ новомоднёго до́му знáти не можна, тимъ вінъ писáвъ такою щирою народнёю мовою, náче й не чувъ зърóду íншої мови; тимъ вінъ и по-Москóвські писáвъ нескладно, що то бувъ ёму́ язик не рідний, а вь Москóвськихъ школахъ Квітку не ўчено* [25: 7].

Для порівняння редакторських правописних та акцентуаційних особливостей наведемо уривки з повісті „Маруся” у виданнях П.О. Куліша³ та О.О. Потебні: *Ча́сто ми́ні прихóдить на думку: чо́го б́ то чо́ловікові такъ дуже пристраца́тись на сёму́ сві́ті до чо́го-небу́дь, — не то, що́бъ до яко́ї вéщи, ато́ хоть би́ й до найми́лійшихъ люде́й: жі́нки, ді́точо́къ, щі́рихъ прия́телівъ и íншихъ. Пе́рше всёго́ подумáймо: чи ми жь́ на сёму́ сві́ті ві́чні?*

² Третій та четвертий томи містять твори Г.Ф. Квітки-Основ'яненка російською мовою, і вони не акцентовані. Потебня не встиг закінчити редакційної роботи, зокрема, у його виданні відсутня драматургія письменника. Ще два томи творів вийшли пізніше вже за редакцією М. Ф. Сумцова і без послідовно проставлених наголосів.

³ П.О. Куліш проставляв наголос над і та є лише в тому випадку, коли цих літер у слові дві і більше. Щодо є це стосується й редакції О.О. Потебні.

Ти й не оглянеся, и не счуєся, якъ и оставсь самъ собі на світі; хоть и зъ людьмі, и поміжъ людѣй, та ба! усé тобі, або не такі приятелі, якіхъ поховавъ, або й зовсімъ чужі, та воно тобі все рівно, що блукáешъ у дримучому лісі! Ось стань приятелівъ згадувать... [39 I: 1].

Ча́сто мені прыходыть на думку: чо́го-бъ-то чоловікови так дуже прыстращáтысь на симъ світи до чо́го-небу́дь, не то щобъ до якої вѣщи, а то хочъ бы и до наймыльйшихъ людѣй: жі́нкы, диточо́к, щырыхъ прыятелей и дру́гихъ? Пѣрше усѣ́го подумаймо: чы мы-жъ на симъ світи ві́чни?

Ты и неогляды́ся и незчу́єся, якъ самъ собі на світи; хочъ и зъ людьмы и промѣжъ людѣй, та ба! Усé тобі або не такі прыятелі, якіхъ поховавъ, або и зовсімъ незві́сни; та воно тобі усé ровно́, що блукáешъ у дримучому лісі! Ось стань про прыятелівъ згадувать... [28 I: 29]

Зрозуміти систему наголосів, тобто місце оксії та варії, у О.О. Потєбні важко: вона не узгоджується ні з давньою фонетичною у стародруках, зокрема запропонованою у граматиках Лаврентієм Зизанієм і Мелетієм Смотрицьким⁴, ні з сучасними синтаксичними уявленнями про члени речення, які підпорядковують (головні) і підпорядковані (другорядні). Задум О.О. Потєбні щодо різних принципів акцентування слів у реченні виразніше сформульовано в листі до І.І. Срезневського від 3 травня 1879 р.: *До особенностей мови я ставився обережно. Из видання Куліша я зняв наголоси зі згаданою вище заміною, яка з о в н і ш н ь о [розрядка наша. – І. Г.] збігається з давнім звичаєм, а внутрішньо має за мету усунути фікцію, яка наявна в такому позначенні акцентуації, як „моя мама” або в рос. „мать моя”. Насправді – одне наголошення сильніше, інше слабше. Нового, звичайно, тут нічого немає. Десь можуть бути розбіжності й помилки з мого боку, як іноді помилявся і Куліш. Зроблені останнім „правки” мови і пропуски я усував. Виправлення іноді зазначав у виносках [1: 175].*

Уважаємо за доцільне висловити свою думку стосовно застосування О.О. Потєбнею як редактором двох наголосів. Якщо у вокативі *мо́я ма́мо* наголос іменника справді сильніший, оскільки присвійний займенник тут не обов'язковий, то, наприклад, у номінативі *мо́я ма́ма* логічним наголосом можуть бути рівною мірою виділені обидва слова,

⁴ В українських стародруках уживано три типи наголосу, для кожного з яких був окремий знак: *оксія* (риска похилена справа наліво), що ставиться над наголошеним голосним усіх складів, зокрема й кінцевого, якщо він був закритим (*чело́мъ, двѣ́ръ*), *варія* (риска похилена зліва направо), яка ставиться над наголошеним голосним кінцевого відкритого складу (*твори́, зело́*), та *камбра* (у формі відкритого донизу півкруга). Вона може стояти над довгими, за тодішньою класифікацією, голосними (*и, ы, ѣ*) перед одиничним приголосним: 1) у передкінцевому складі, якщо наступний відкритий був з короткими *є* або *о* (*си́ло, твори́те*), але чисте, бо після наголошеного йдуть два приголосних; 2) у кінцевому складі, якщо наступний приголосний м'який (*сѣ́нь, руко́ть*), але *ви́ждь, чело́вѣ́къ*, а також у іменах родового множини для розмежування їх з формами однини з таким же буквеним складом (*чело́вѣ́къ, учени́къ*).

тобто у більшості випадків це справа, на наш погляд, суто авторська. Скажімо, навіть у вокативному сполученні слів з Малишкової поезії *рідна мати моя* важко було б, напевно, й самому авторові виділити сильнішим наголосом одне з трьох слів, зважаючи на ритмомелодику покладеного на музику вірша. Очевидно, запропонувавши різним носіям мови проставити два наголоси в тому ж тексті, навряд чи отримаємо ідентичний результат, напр.: *Згад́айте-лишень, б́ратця, якъ вамъ тогді́ булò, якъ вы зъ рòду въ п́рше поциловáлы ту дівчынóу, котрú вы щýро любы́лы!* [28 II: 110]; *Нациловáвшись, наговори́вшись, побожъв́ившись щé, що будúть щýро любы́тсья до смёрты, пишлы́ по своймъ мисъця́мъ: копытáнь до солдáтивъ, а Оксáна пò-воду...*[28 II: 111]. Для ознайомлення іншомовного читача з українською акцентуаційною та інтонаційною специфікою такий підхід, можливо, і виправданий. Однак у текстах, орієнтованих на українського читача, подібне розрізнення сили наголошення прийнятне, на нашу думку, лише з авторської подачі. Велика редакторська робота О.О. Потєбні над висвітленням силової характеристики наголосу різних слів у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка не стала зразком для наслідування, не вплинула на розвиток української акцентології, але є яскравим штрихом до мовознавчого портрета видатного вченого і свідчить про його ставлення до рідної мови та усвідомлення власної участі в її поширенні й пропаганді. Нас наразі більше цікавлять особливості редакторського акцентування О.О. Потєбнею творів порівняно з Кулішевици наголосами та сучасним наголошуванням, адже незалежно, який значок проставлений у словах, він відповідає українському словесному динамічному наголосові.

На жаль, ми не маємо змоги порівняти редакторську акцентуацію слів з авторською, оскільки в рукописах та друкованих прижиттєвих виданнях Г.Ф. Квітки-Основ'яненка тексти не були акцентовані. Наголос подекуди проставлено, але дуже рідко й безсистемно. Так, у харківському виданні повістей письменника наголосом позначені окремі слова, які переважно мають у російській мові відмінну акцентуацію або, очевидно, характеризувалися в українській мові варіантним наголосом, а також зовсім зрідка подано логічний наголос, пор.: *Бачъ, яки бойки дивчата зъ города понаходылы* [30: 94] — *Бачъ, яки бóйки дівчáта зъ гòрода понаходили!* [39 I: 15] — *Бáчь, яки бòйки дивчáта зъ гòрода понаходылы* [28 I: 39]; *колы хто кòтру любыть* [30: 95] — *колі́ хто котóру любить* [39 I: 15] — *колы́ хто кòтру любыть* [28 I: 40]; *намъ до тыеи далéко* [30: 95] — *намъ до то́ї далéко* [39 I: 15] — *намъ до тыéи далéко* [28 I: 40]; *та нá-зырцемъ за Васылемъ поглядá* [30: 97] — *та нáзирцемъ за Василéмъ поглядáе* [39 I: 16] — *та нáзырцемъ за Васылéмъ поглядá* [28 I: 41]; *такъ було попéреду усе робыла* [30: 97] — *такъ булò попéреду все робила* [39 I: 17] — *тáкъ-було попéреду усé робыла* [29 I: 41]; *Доню! запрычастымó тебе!* [30: 264] — *Доню! запричастимó тебе!* [39 I: 96] — *Доню! запрычастымó тебе!* [28 I: 97]. Те саме стосується московського

видання, що було продовженням харківського, пор.: *Вербу побрала, святкы видгулялы [...] а дощыку никто й крѣпелынкы не бачывѣ. Не що робыты?* [29: 13].

Отже, суттєвих відмінностей між акцентуванням слів у трьох виданнях немає. Наголосовий різнобій в окремих слова типу *кóтру* – *котóру* спричинений фонологічними особливостями, що обмежують акцентуаційний вибір. Однак при порівнянні наголошення у двох послідовно акцентованих текстах за редакціями О.О. Потебні та П.О. Куліша, що дає змогу залучити значно ширший матеріал, виявляємо деякі суттєві розбіжності. Це закономірно, адже нормативного українського наголосу в середині ХІХ ст. не існувало, а редактори були носіями різних діалектів: О.О. Потебня, як і Г.Ф. Квітка-Оснóв'яненко, – слобожанського говору південно-східного наріччя, П.О. Куліш – східнополіського говору північного наріччя. Коротко зупинімося над сутністю цих розбіжностей.

Насамперед розглянемо відмінності наголосу в поданих вище уривках з повісті „Маруся”. Різниця в наголошенні прислівникового сполучення (*тобі́*) *все рівно* у П.О. Куліша та (*тоби́*) *усѣ ровно́* в О.О. Потебні, яке в реченні виступає частиною складеного присудка, є показовою для сучасних української та російської мов. В обох мовах це сполучення не зазнало морфологічного зрощення, оскільки повна адвербіалізація займенника з прислівником (як і займенника з числівником: *все одно́*) для них не властива. Однак і застосування в цих мовах фонетично та морфологічно ідентичного словосполучення в одному випадку як еквівалента слова: укр. (*мені*) *все рівно* „однаково, без різниці” з функцією синтаксично неподільного члена речення, а в іншому як вільного: укр. (*кругом*) *все рівно* „плоска, рівна місцевість”, (*розподілено*) *все рівно* „порівно”, (*розкидано*) *все рівно* „укрито рівним шаром”, коли в реченні його компоненти є різними синтаксичними членами, зокрема підметом і присудком, також не характерне. За нашими спостереженнями, якщо це словосполучення виступає одним членом речення, перший компонент в усному мовленні не виділяють наголосом, вимовляючи його нероздільно з другим. На письмі ж буває важче визначити синтаксичну роль цієї сполуки, пор.: *П'яному гори немає – усе рівно* (Номис); *Зробіть так, щоб усе рівно було, як на долоні, щоб однакова рослина вкрила вам землю, – і пропаде її краса* (Панас Мирний); *Якого пальця не вріж, то всі рівно болить* (Номис); *Не спортеся, не відмагайтесь, всі рівно її не вернете, а жалю наробите* (Марко Вовчок); *Нащо [мінати ім'я]? Не все рівно перед Богом* (Панас Мирний); – *Якщо тебе легко поранено, все рівно ведеш вогонь. Зрозуміє?* (О. Гончар); *..правди все рівно не спіймаєш* (Григорій Тютюнник)⁵. У російській мові лексикалізація прислівникової сполуки відбулася, зокрема, й за допомогою наголосу: *все равно́*. На наш погляд, цією ж

⁵ Ілюстрації подано з лексичної картотеки Інституту української мови НАН України.

потребою спричинений наголос в О.О. Потебні. Мабуть, до такого наголосу редактора спонукала ще й ужита письменником форма слова *ровно* з етимологічним *о*. У сучасній лексикології словосполучення *все одно* (*рівно*) зі значеннями 1) „однаково, немає різниці”; 2) „за будь-яких умов”; „у будь-якому випадку” розглядаються як фразеологізми [54: 130] або як еквіваленти слова: *все (усе) одно* (застар. *рівно*)¹ прислівник і *все (усе) одно* (застар. *рівно*)² частка [27: 42]. В орфографічних словниках так подавати дві граматично різні сполуки не можна. У них послідовно ще від Правописного словника Г. Голоскевича фіксують сполуку „*все одно*, присл.” [13: 67], правда, вже без морфологічної паспортизації, як у цій праці, уникаючи ще суперечливішої *все рівно*. Посилання при цьому на віджилість чи штучність сполуки *все рівно* в українській мові, попри нехтування нею словникарями, починаючи з кінця ХІХ ст., на наш погляд, не коректні.

Різномісним наголосом характеризуються також форми родового множини іменника *приятель*: нова в П.О. Куліша (*приятелів*) та історична в О.О. Потебні (*приятелей*). Очевидно, саме закінчення є причиною різного наголошення, адже надалі при однаковому флексійному оформленні наголос збігається, пор.: *приятелі*, *приятелів* (П.О. Куліш) і *приятелі*, *приятелів* (О.О. Потебня). Цікаве інше. Крім аналізованих, нам не траплялися джерела, де б у множині фіксувалося перенесення наголосу на флексію (в однині наголос у двох виданнях кореневий, що засвідчує *приятелей* у О.О. Потебні та кл. відм. *приятелю* в П.О. Куліша [39 II: 171, 173]), пор.: *пріятель* [60: 52 зв.; 48: 50]⁶, род. *пріятеля* [14: 182 зв.; 46: 68], дав. *пріятелеви* [45: 283], с *пріятелем* [48: 40], *приятелем* [45: 1039], в *пріятелю* [14: 103 зв.]; *приятель* [19 II: 765], *приятель*, род. *приятеля* [69: 233] і *пріятель* [18: 102², 113², 152 зв.²], *пріятель* [14: 180], от *пріятеля* [18: 94²], от *пріятеля* [14: 180], *приятеля* — род. [45: 1026], дав. *пріятелеви* [17: 102], кл. *пріятелю* [17: 81 зв.]; *приятель*, род. *приятеля* [53 III: 455; 13: 323; 36 II: 351]; мн.: *приятелі* [45: 46], *приятелѣ* [45: 181], род. — зн. *приятелей* [65: 43/2 зв.; 45: 216, 808, 868, 1111], *приятеліов* [14: 211], дав. *пріятелюм* [60: 75 зв.], *приятелем* [10: 209], за ... *пріятелѣ* [24: 148], ор. *приятелями* [14: 176, 211 зв.], кл. о *пріятелѣ* [24: 159] і род. *пріятелев* [18: 42²], *пріятелей* [18: 5 зв.², 324²], *приятелей* [46: 37], дав. *пріятелем* [18: 48²], з *пріятелми* [18: 155 зв., 107 зв.²], кл. *пріятелѣ* [18: 8 зв.²]; *приятелі*, род. *приятелів* [13: 323; 36 II: 351]. В.Г. Скляренко вважає, що первісною у цьому слові була префіксальна акцентуація, а вже на ґрунті української мови префіксальні іменники зазнали дії тенденції до переміщення наголосу на корінь [51: 501 — 633]. Дійсно,

⁶ При наведенні фактів із стародруків для спрощення орфографії *оу*, *ѣ* передаємо через *у*, *ѣ* — через *я*, *ѡ* — через *о*, *ѣ* через *пс*, *ѣ* через *кз*, *кс*, *ѣ* випускаємо, титли розкриваємо, приіменники від іменників пишемо окремо, написання великої літери узгоджуємо з чинним правописом. Ілюстрації з творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка з метою відображення правописних особливостей редакцій О.О. Потебні та П.О. Куліша подаємо без змін.

інакше важко пояснити зміну наголосу в слові *неприятель* у стародруках з кореня на префікс **не-**, а не префікс **-при-**, що впливає із логіки вирівнювання наголосу, крім того, префіксальний наголос характерний давнішим пам'яткам, пор.: *неприятель* [21: 34], *неприятель* [18: 31 зв.; 26: 25, 241], род. — зн. *неприятеля* [18: 66 зв., 109, 150], *неприятеля* [14: 29 зв., 208] і *неприятель* [48: 38], род. — зн. *неприятеля* [46: 41, 62]; *неприятель* [19 I: 521], *неприятель*, род *неприятеля* [53 II: 556], *неприятель*, род *неприятеля* [51: 575]; мн.: *неприятелѣ* [14: 73 зв., 85, 95], *неприятели* [45: 933], род. — зн. *неприятелей* [65: 40/2; 18: 60 зв., 70, 116, 119 зв., 160 зв.], *неприятелей* [14: 20 зв., 71 зв., 72 зв., 198] і *неприятелѣ* [14: 6, 34, 83 зв.], *неприятели* [45: 833], род. — зн. *неприятелей* [65: 36/4 зв.], *неприятелей* [14: 17 зв., 77 зв., 808, 861, 920]; *неприятелі*, род. *неприятелів* [51: 575].

У сучасній українській літературній мові наголошення в однині і множині вирівняно за давнім префіксальним наголосом *приятель*, що краще зберігався в південно-східних говорах. У південно-західних і в північних говорах поширенішим у ХІХ ст. був кореневий. Флексійний же наголос у множині в редакціях Квітчиних творів П.О. Куліша і О.О. Потебні — новий, а можливо, авторський — Кулішів. О.О. Потебня, досліджуючи протиставлення за допомогою наголосу відмінкових форм однини та множини в українській і російській мовах (*голуб* — *голуби*, *місник* — *мисники*, *ячмінь* — *ячменю* — *ячмені*), підкреслював, що дія цієї акцентуаційної тенденції в українській мові набагато послідовніша: „Таким чином, якщо не брати до уваги винятків, скрізь, де в українській не переноситься наголос на закінчення називного відмінка множини, там не переноситься він і в російській, але не навпаки” [43: 118]. Тому, навіть якщо флексійний наголос у множині *приятелі*, род. *приятелів* був характерним не для всіх слобожанських говірок, учений навряд чи наважився б правити його всупереч загальноукраїнській тенденції. Думаємо, в сумнівних випадках він ураховував акцентний вибір попереднього редактора, пор.: *съ коробками* [39 I: 147] і *зъ коробками* [28 I: 23] (суч. укр. *коробка* — *коробки*). Одначе це не стосується принципових позицій. Скажімо, флексійний наголос множини *съ... кіхтями* [39 II: 175] учений вважав неприйнятним для української мови, тому *зъ ...кохтями* [28 II: 14] (пор. також *лікті* — *ліктями*, *нігті* — *нігтями*).

О.О. Потебня не погоджується з кореневим акцентуванням лексеми *подруга*, запропонованим П.О. Кулішем, пор.: *була Маруся у своїй подрузі* [39 I: 8] — *була Маруся у своєї подрузі* [28 I: 35]; *ізъ подругою* [39 I: 14] — *зъ подругою* [28 I: 39]. Первісним для української мови в цьому слові, як і в слові *приятель*, був префіксальний наголос *подруга*. Цей наголос, який нині став нормативним, залишався характерним для південно-східних говорів, на відміну від південно-західних і північних, де поряд з префіксальним поширився кореневий [див. 51: 593].

По-різному акцентовано лексему *дівчина*: *дівчи́на* [39 I: 14] — *дівчы́на* [28 I: 39]; *сь то́ю дівчи́ною* [39 I: 11] — *зь то́ю дівчы́ною* [28 I: 36]; *взявши дівчи́ну* [39 I: 14] — *взявши дівчы́ну* [28 I: 39]. Тут О.О. Потєбня також відстоює давню акцентуацію, хоч суфіксальний наголос *дівчи́на* досить широко уживано по всій Україні [див. 51: 373]. Знаючи це й подаючи його як варіантний „*дівчина* (и *дівчи́на*)” [42: 122], учений все-таки віддає перевагу первісному й уживанішому в своєму регіоні. В. М. Винницький, зважаючи на поширення суфіксального наголосу у слові, не відкидає його для поетичного мовлення: „З погляду сучасної норми рекомендованим, звичайно, вважається кореневе акцентування, а суфіксальний наголос сприймається як традиційно поетичний, він виконує стилістичну функцію. Так варто наводити в сучасних словниках” [8: 81]. Наскільки принциповим був пропонований редакторами наголосовий варіант у словах свідчить акцентування ними української пісні, де наголос мав би відповідати ритмомелодії, пор.:

Ой дівчи́на — го́рлиця
До козака́ го́рнетця;
А коза́къ — якъ оре́ль,
Якъ побáчивъ, то и вмеръ... [39 I: 13];

Ой дівчы́на го́рлиця
До козака́ го́рнетця;
А коза́къ, якъ оре́ль,
Якъ побáчивъ, то й умéр! [28 I: 38].

В обох редакторів спостерігаємо неусталеність наголошення займенників, у яких сучасний нормативний наголос у певних формах залежить від наявності прийменника (*мене́ — до мене́, тому́ — на тому́*), пор.: *до се́го ча́су* [39 I: 14] — *до се́го ча́су* [28 I: 39], *одъ се́ї ду́мки* [39 I: 14] — *видъ се́ї ду́мки* [28 I: 39], *одъ то́ї ха́ти* [39 I: 14] — *видъ тый ха́ты* [28 I: 39], *лу́чче все́го* [39 I: 15] — *лу́чче усéго* [28 I: 39]. При цьому пам'ятаємо, що О.О. Потєбня вважав за необхідне відбити у виданні фонологічні та граматичні особливості мови Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, а від цього значною мірою залежала акцентуація.

Для глибшого усвідомлення підстав, що спонукали вже знаного вченого приділити стільки уваги літературному наголошенню у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, зупинімося на історії розвитку українського літературного наголосу.

О. О. Потєбня досліджував фонологію та граматику давніх українських пам'яток і, безперечно, мав загальне уявлення про наголос у них, але історичного акцентуаційного матеріалу він не зібрав. Джерельною базою в його акцентологічних працях слугували твори нової літератури, зокрема і прозові, акцентовані за тогочасною традицією, а також словник П. Беринди. Однак учений указував на необхідність дослідження наголосу давніх пам'яток: “Вивчення акцентуації пам'яток XV, XVI ст., без сумніву, дуже важливе, — відзначає О.О. Потєбня, — оскільки навіть у новодрукованих церковнослов'янських книгах збереглися риси глибокої давнини. Але, по-перше, вивчення ще майже не розпочалося і приступити до нього можуть лише декотрі,

що мають змогу користуватися невиданими пам'ятками⁷, по-друге, у більшості випадків воно не веде дослідника далі того часу, коли руська мова вже розпалася на наріччя” [43: 22]. О. І. Соболевський, який володів значно ширшим фактичним матеріалом, погоджується з О.О. Потебнею. Він також стверджує, що найдавніші східнослов'янські рукописи не були акцентованими, хоч грецький літургійний устав IX—X століть мав проставлені наголоси. Чи не вперше Соболевський засвідчує наявність акцентованої рукописної пам'ятки XIV ст. — Чудівського Нового Завіту з поєднанням живого східнослов'янського та традиційного церковного акцентування. Учений указує також на існування кількох пам'яток XIV—XV століть, переписаних із середньоболгарських оригіналів зі слідами південнослов'янських наголосів, однак не називає їх [58: 267].

Чудівський Новий Завіт 1335 р. ввів у науковий обіг у вигляді словника наголосів Іван Огієнко [див. 32]. Словник видано у Львові в 1937 р., тільки для славістики тоді був складний час, і ця дуже цінна й трудомістка праця вченого довгий час залишилася маловідомою. Так, В. Кіпарський уже в 1958 р. зауважив: „Ми все ще не маємо акцентологічного словника давньоруської мови. Обіцяний Огієнком в 1932 р. акцентологічний словник до Чудівського Нового Завіту, який мав бути надрукований в *Prace filologiczne*, до сих пір, наскільки мені відомо, ніде надрукований не був” [22: 7]. Як дослідив І. Огієнко, автором цього послідовно акцентованого видання був митрополит Олексій, син чернігівського боярина Федора Бяконта, який перейшов на службу до московського князя. А наголос видання у своїй основі „московський чи східнослов'янський, але в нім багато й того, що було в церкві українській” [31: 52]. Для характеристики давнього акцентування слів його використовують також українські акцентологи. Загалом же, рукописи у слов'ян не акцентовані, а різні проставлені значки, переважно грецькі, не відображали в них системи наголосу.

Із виникненням друкарства, спочатку на південнослов'янських землях у першій половині XVI ст., а потім на східнослов'янських, послідовно почали проставляти наголос над кожним словом у друкованих кириличних виданнях, більшість яких мала релігійне спрямування. Ця традиція вводитьься з метою уніфікувати наголос богослужбової відправи відповідно до грецької традиції. У XVI ст. єдиної літературної мови у слов'ян уже не існувало. Старослов'янська мова давно розпалася й перестала виконувати свою об'єднавчу функцію. На цей час уже неприйнятною й застарілою була також Євтимієва редакція старослов'янської мови XIV ст. на основі південнослов'янського зразка. Запровадження друкарства давало шанс Костянтино-

⁷ На жаль, основний масив давніх пам'яток до сих пір малодоступний дослідникам, що дуже стримує розвиток історичного мовознавства. За сучасних технологій створення комп'ютерної бази хоча б із сотні знакових найдавніших рукописів та стародруків є завданням для української науки цілком посильним.

польській Церкві ввести контроль над виданням конфесійної літератури та тісніше згуртувати християн східного обряду у зв'язку з різними геополітичними викликами, зокрема й церковним розколом в Україні. Перед нею постало нагальне завдання кодифікувати церковнослов'янську мову для всього православ'я, що було успішно реалізоване в граматиці М. Смотрицького 1619 року [57]. Однак це не стосувалося акцентуації, оскільки на той час через відсутність наголосів у рукописах літературне наголошення слів у слов'янських народів було вже настільки різним, що навіть у московському перевиданні самої граматики М. Смотрицького 1648 р. при збереженні тексту було суттєво змінено наголоси [див. 12]. Значні акцентуаційні розбіжності спостерігаються і в українських та південнослов'янських стародруках. Натомість наголосові розбіжності в українських стародруках (а їхніми авторами були переважно вихідці із західноукраїнських земель) незначні й такі, що відображають історичний розвиток акцентуації. Можна стверджувати, що акцентуація в українських стародруках кінця XVI ст. була в своїй основі народнорозмовною.

Живий український наголос зберігався в друкованих пам'ятках до кінця XVII ст. й навіть певною мірою вплинув на російську вимову. З цього приводу ще російський письменник О. Сумароков зазначав:

Лѣта, вмѣсто *лѣта*, г. Ломоносовъ утвердилъ, бывъ не Москвитяниномъ, а не ввель самъ собою; ибо Малороссіяня то ввели: а по тому, что всѣ школы ими были наполнены; так сіе провинціальное произношеніе и вкоренилося, яко *Всигды*, *Теби*, *Мья*, и протчіе Малороссійскія испорченныя выговоры.. [...] Но естли намъ писать повыговору Малороссійскому; такъ должны мы вмѣсто *лѣта*, говорить *литá*, а вмѣсто *Только*, *тільки* и протч. или вмѣсто *однако*, *однакъ* и протч. изъ чево многое уже и восприято [59: 26].

„Не помогли скарги Сумарокова: в російській мові множина *летá* таки ввійшло в літературну вимову”, — констатує І. Огієнко [31: 27]. Принаймні, за В.В. Колесовим, „у поезії поч. XIX ст. наголос *лѣта* вже сприймається як архаїчний” [23: 195], а Л. А. Булаховський, дослідивши російську літературну акцентуацію першої половини XIX ст., указує, що „в слові *лето* варіант з нерухомістю — книжний, який відображає церковнослов'янський вплив; *летá* — російський” [7 V: 474]. У сталому словосполученні *многіе лѣта*, що спричинилося до зміни в наголошенні лексеми, наголос нині, однак, російський історичний. Мабуть, як знак вибачення в росіян за причинені незручності в українській мові також унормовують *многіі літа* [54: 348]. Варто було б подавати подвійний. На жаль, ця проблема дуже серйозна, і в нас не лише в церкві віддавна читають старослов'янські та церковнослов'янські тексти за російським зразком. Так, як указував П. Ф. Фортунатов: „Наголос слів не позначався в старослов'янських текстах, і, значить, нам не відомо достовірно місце наголосу в старослов'янських словах; у нашій вимові ми ставимо наголос звично там, де знаходимо його в російській

мові, а там, де в російській мові немає відповідного слова, ми використовуємо традиційну вимову церковнослов'янської мови" [66: 19]. Потрібно зважати, що слова вченого стосуються російської вимови. Їх повною мірою можна застосовувати також для української практики, якщо слово *російський*, яке ужито двічі, замінити словом *український*. Адже в українців також була кількасотлітня літературна традиція й церковна зокрема.

З утворенням Російської імперії в XVIII ст. російська влада не могла миритися з функціонуванням двох літературних мов у її межах. У 1720 р. Петро I сумнозвісним наказом заборонив друк книг в Україні, крім церковних. А церковні книги перед виданням в українських друкарнях мали пройти цензуру, якій належало порівнювати тексти з друкованими російськими, щоб ніякої різниці й особливого «наріччя» в них не було. Реакція не забарилася. Уже 1722 р. в київському виданні Апостола на другій після титульної сторінці замість звичної передмови до „ласкавого чительника” зазначено:

Сія Кни́га АПОСТОЛЪ, Повелѣнїемъ Святѣйшаго Правилствующаго СВНО́ДА, въ Канто́рѣ Тупографской протїво Апостола Всеросїйскаго свѣду изслѣдована, и по изслѣдованїю обрѣтается, во все́мъ съ великоросїйскимъ сходна: того́ ради Печата́ти преда́ти, и въ наро́дъ отпу́щати, Святѣйшїй Правилствующїй СВНО́ДЪ Благословляе́тъ.

Академії и Тупографїї
Протекторь ГАВРІЙЛЪ

Архімандритъ Троицы Сѣргїева Монастыря [3].

У правдивості цього висновку переконуємося, порівнявши акцентуацію з попереднім київським виданням Апостола 1695 р. Очевидно, Апостол 1722 р. був набраний з якогось московського зразка, або ж редагував його висококваліфікований лінгвіст зі знанням тогочасного українського та російського наголосу. Наведімо кілька показових акцентуаційних розбіжностей з ідентичних текстів:

в имя [2: 4 зв.] — *во имя* [3: 4], *отро́ка твоего́* [2: 7 зв.] — *о́трока твоего́* [3: 7 зв.];

галіле́іне [2: 3] — *галіле́ане* [3: 2 зв.], *парв́яне* [2: 3] — *па́рвьяне* [3: 3], *критя́не и аравля́не* [2: 3 зв.] — *кри́тяне и ара́вляне* [3: 3], *уби́л еси́ егв́птяни́на* [2: 12 зв.] — *уби́л еси́ егв́птянина* [3: 12];

во Ита́лію [2: 49] — *во Ита́лію* [3: 45 зв.], *паремі́я пѣвая* [2: 63] — *паремі́я пѣвая* [3: 58], *паремі́я* [2: 63 зв., 65] — *паремі́я* [3: 59, 60], *конѣ́ц паремі́и* [2: 63 зв., 64, 65 зв.] — *конѣ́ц паремі́и* [3: 58 зв., 59, 60 зв.].

Зазначимо, що в останній чверті XVII ст., особливо після остаточної втрати Українською Церквою самосійності в 1886 р. та приєднання її до Московської, українська книга зазнавала різних обмежень, гонінь і заборон. Так, церковний собор 1690 р. у Москві осудив книжки П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського та ін. і наклав на них „проклятво и анафему, не точію сугубо и трегубо, но и многугубо” [див. 33: 138 —

142]. У зв'язку з цим мова тогочасних українських видань поступово відходить від народної основи і наближається до московських, однак наголос в Апостолі 1695 р. ще проставлено український. Тобто староукраїнська літературна традиція втрачала свої акцентуаційні позиції останніми. Наведені наголосові розбіжності можна поділити на три групи:

1. На українському ґрунті виникали акцентуаційні тенденції, пов'язані з аналогічними впливами в межах однієї словотвірної чи морфологічної групи праслов'янських слів, що не збігалися з акцентними процесами в інших слов'янських мовах. Або ж дії цих акцентних тенденцій у одній з мов були послідовнішими. Цим спричинені відмінності в наголошенні початкової форми слова *ім'я* в українській та російській мовах, починаючи з давніх пам'яток до нашого часу [див. 51: 272 – 274]. Особливо показовим є наголос лексеми в граматиці М. Смотрицького 1619 р. *ім'я*, род. *імене* (стор. 7/1) та в її московському перевиданні 1648 р. *імя*, род. *імене* (стор. 115). Не останню роль у кінцевому наголошенні номінатива відіграла українська роздільна вимова **-я**. Іменник *отрок* в українських стародруках та пізніших джерелах характеризується наголосом на другому від початку складі за аналогією до наголошення більшості слів на **-ок**, а в ХХ ст. літературний наголос узгоджено з російською вимовою. Цікаво, що в найдавніших російських пам'ятках, а також пізніших виданнях західної частини Росії наголошення слова флексійне ⁸: *отро́к*, род. *отро́ка* [див. 20: 289].

2. Часто по-різному акцентуються суфіксальні утворення від питомих та іншомовних слів. Так, українські іменники на **-анин** узагальнили в однині наголошення на другому, сингулятивному суфіксі, а у множині, коли він випадав, – на першому: *римляні́н*, род. *римляні́на*, мн. *римля́не*, род. *римля́н* [57: 14/2 зв. – 14/3], *римляні́н* [45: 52], род. *римляні́на* [65: 46/1 зв.; 4: 447 зв.], мн. *римля́не* [49: 193; 18: 80, 80²; 14: 25, 38 зв., 66, 108 зв.]; *самаряні́н* [18: 147², 149² зв., 153²; 4: 314 зв., 318, 320 зв.], дав. *самаряні́ну* [65: 21/4], мн. *самаря́не* [18: 133 зв., 136, 136 зв.]. Потім, очевидно під впливом множинних форм, відбувалося вирівнювання наголосу. У російській мові ці утворення зберігали наголос твірного слова, і акцентна перебудова в ній на зразок української розпочалася значно пізніше [див. 12: 82 – 84].

3. Найбільше розбіжностей спостерігається в наголошенні іншомовних слів. Переважно запозичення входили в українську мову з наголосом мови-джерела. Зокрема, слова на **-ія** українська мова переймала з грецької, де ці іменники мали наголос на другому від кінця складі, та латинської як посередника, у якій був наголошеним третій від кінця склад. Згодом у більшості цих запозичень відбулося вирівнювання за поширенішим латинським зразком, до чого спричинилася й

⁸ В історичних акцентологічних дослідженнях умовно називають флексійною акцентуацію, коли наголос початкової форми іменника не може бути на флексії, оскільки вона нульова, а колишні кінцеві наголошені **ъ** чи **ь** занепали.

польська мова [див. 11]. У російській мові впродовж XVII ст. через відсутність латини в освіті (та й самих навчальних закладів) відбувалося вирівнювання наголосу за грецькими зразками, з яких здійснювалися переклади церковної літератури. Цим і пояснюється відмінність наголошення *Італія*, пор. ще *во Антіохію* [3: 25 зв.], *Фінікію* і *Самарію* [3: 26]. Пізніше в російській мові більшість топонімів отримала латинсько-німецький зразок наголошування, до чого спричинилася й українська мова, в якій давня пропарокситонеза в таких назвах була поширенішою, ніж тепер: *Росію* — род. [26: 365].

Окремі запозичення з грецької на **-ія** зазнали в російській впливу питомих утворень типу *бадья*, *ладья*, *статья*, тому в ній віддавна *ектєннѣя* [37: 143] з гр. *ἐκτένεια* через стсл. **кѣтєннѣа** (пор.: *ектєнія* і *ектєнья* [15 I: 1289]); *епитимья* [37: 143] з гр. *ἐπιτιμία* через стсл. **кѣпитимнѣа** (пор.: *епитимія*, *епитимья* і *епитимья* [15 I: 1296]); *паремія* і *паремья* [37: 366] з гр. *παροιμία* через стсл. **паремнѣа** тощо.

У сучасній українській літературній мові наголос цих та інших конфесійних термінів перенесено з нашої церковної вимови, яка донедавна була винятково російською. Давніші джерела дають нам інші зразки українського церковного наголошення, пор.:

ектєнія [36 I: 457] „молитовне прохання” і *ектєніа* [55: 430, 489], *ектєнія* [61: 3], *от ектєніи* [61: 448], зн. *ектєнію* [61: 50], *в ектєніи* [24: 13]; *ектєнія* [19 I: 214];

епітимія [36 I: 457] і *епітиміа: покута* [26: 399], дав. *епітєміи* [61: 387], зн. *епітимію* [61: 31, 132, 907], *епітємію* [14: 31];

паремія [36 II: 86] і *париміа* [26: 443], *паримья* [61: 51², 35³], *парімѣи* — род. [61: 163], зн. *парімію* [61: 140²], *паремѣю* [45: 1027]; *паремія* [6: 304] (див. також вище наголос в Апостолі).

Жодного випадку кінцевого наголошення запозичень на **-ія** в українських стародруках не виявлено. Штучність сучасного наголосу в цих словах для української мови очевидна. Флексійний наголос у запозиченнях на **-ія** не логічний для української мови. Власне українські утворення типу *печія*, *течія* не впливали на становлення наголосу в аналізованих словах. Українізація слів на **-ія** відбувалася не шляхом перенесення наголосу на флексію, а так, як і в російській мові, — паралельно з іншими фонетичними змінами, пор.: *кутія* [61: 848], *колива*, *сієст: кутіи*, *или варєнои пшеници с мѣдом смѣшанои и различными слѣдкими овощами украшєнної* [61: 223²] і *коливо: кутя* [26: 99] з гр. *κουκκί(ον)* [17 III: 163] через стсл. **коуцнѣа** < **коуцнѣа**; *попадѣя* [61: 803 — двічі] (з нгр. *попадѣя* (*попадѣя*)) через стсл. **попаднѣа** [17 IV: 515]) і сучасне *попадѣя* [36 II: 260]. У російській мові процес перенесення наголосу на флексію пішов далі, але був у лексикографії стриманий, пор.: *скинія* (*скинья*) [15 IV: 183], *скупбрія* (*скупбрія*) [15 IV: 232].

Приділяємо тут стільки уваги акцентуванню іменників на **-ія** тільки заради слова *паремія*, яке поряд зі значенням „уривок із книги Старого Заповіту, що містить пророцтво або повчання і читається у православної церкви під час відправи” набуло ще значення „церковна

читанка, що містить у собі пророкування свята, або просто якусь при-тчу” [6: 304]. З останнім слово широко вживається в лінгвістиці. За нашими спостереженнями, його вимовляють тільки з грецьким наго-лосом. Потрібно запровадити хоча б подвійне нормативне акцентуван-ня цієї лексеми, що може бути на першій порі компромісом. Зрештою, в російській літературній мові як паралельний залишено грецький ва-ріант, наша ж лексикографія спрацювала на випередження російської у властивих тільки цій мові акцентних змінах.

Та повернімося до розгляду особливостей акцентування в україн-ських виданнях у зв'язку із заборонаю українського друкованого слова в 1720 р. Звичайно, надалі у виданих книгах на українських теренах Ро-сійської імперії не було місця українському наголосу. Це стосується не лише різних перевидань, зокрема Апостола, про що йшлося вище, а й оригінальних творів відомих на той час в Україні високоосвічених Дми-тра Туптала, Стефана Яворського та інших, які перейшли на службу до російського царя, напр.: *бесѣда*, в *бесѣдах* [67: 126], *злодѣя* — зн. [47: 126] при українському *бесѣда* [26: 5], *злодій* [26: 64]. Зрідка цензура пропускала окремі акцентні українізми, як-от *самаряніном* — ор. [67: 115], можливо, за недоглядом, а може, й тому, що його автором був ви-сокий церковний сановник⁹. Взагалі, в тогочасних виданнях уже строго дотримано російської акцентуації, напр.: *корінтяном* — дав. мн. [67: 1031], *к рїмляном* [47: 151 зв.], *к росїаном* [47: 115]. У попередніх кни-гах Д. Туптала кінця XVII ст. наголос тогочасний український, пор.: *в имя* [63: 291 зв.], зн. *имя* [63: 380]; *отрѣк* [63: 304], род. *отрѣка* [63: 321 зв.], ор. *отрѣком* [63: 31], в *отрѣцѣ* [63: 17], *отрѣк* — род. мн. [63: 16]; *аріанїн* [63: 377], зн. *єгуптяніна* [63: 33 — двічі], род. *їудеанїна* [62: 24], *римлянін* [62: 42 зв.]; *всея Росїи* [63: 54 зв.] тощо.

Отже, з видань підросійської частини України викорінювалися не тільки українська лексика, фонетика, граматики, але й наголос. Однак вплив попередніх видань, усного мовлення був таким, що навіть через півстоліття митрополит київський і галицький Самуїл Миславський, стурбований вимовою студентів Київської духовної академії при чи-танні церковних книг, під суворою погрозою виключення із „духовно-го відомства” наголосує в наказі від 26. XI. 1774 р.:

А щоб усі студенти і учні, особливо які бажають досягти святих чинів, у віль-ний від навчання час вправлялися найстаранніше в читанні різних церковних книг, передовсім Біблії, з метою набуття доброї й чистої вимови, особливо з дотриманням

⁹ З українським проповідником і викладачем Києво-Могилянської академії С. Явор-ським (1658 — 1722) трапилася цікава історія, що характеризує тодішню епоху. По-мер близький друг Петра I боярин Олексій Шеїн, і виявилося, що нікому було ви-голосити надгробне слово, достойне честі цієї людини. Коли дізналися, що в Москві перебуває С. Яворський, який у Києві славився своїм красномовством і не гребував різними урочистими заходами, доручили цю справу йому. Поминальне слово Явор-ського розчулило Петра I, і він призначив оратора митрополитом рязанським і му-ромським, президентом Московської слов'яно-греко-латинської академії, а по смерті патріарха Адріана в 1700 р. — „місцєблостителем” патріаршого престолу.

наголосів і сили в книжках надрукованих, тобто оксії, що насамперед необхідно, — до цього ректор з префектом повинні вжити такі заходи, які б виконанню цього наказу дійсно могли відповідати [38: 81 — 82].

А оскільки засвоєний з дитинства наголос дуже важко скоригувати, виходить наказ Миславського від 08. VI. 1787 р.:

Малолітніх, що залишилися вдома, у зручний час благочинним [...] виявляти, чому вони навчаються і з яким успіхом, [...] наставляти батьків їхніх на спостереження, щоб вони навчалися вдома і в церквах читати за наголосами в книгах позначеними, тобто за оксіями обов'язково.. [38: 211 — 212].

Півторасотлітня перерва в розвитку української писемної традиції дала свої результати. Уже в XIX столітті на теренах України єдиним орієнтиром у літературному наголошенні слів було діалектне мовлення. М. Лучкай, використавши у своїй праці „Grammatika Slav-Ruthena” акцентовану по-староукраїнськи граматику М. Смотрицького, не наважився проставити наголоси, тому виправдовувався:

Найважчим розділом граматики для початківців був і тепер є розділ про наголошування слів та інтонацію. Навіть корінні русини, які добре знають мову, в цьому відношенні відчують немалу трудність і можуть помилитися, бо в книгах дуже рідко позначені наголоси. Граматики або нічого не говорять, або розходяться, або ж, як Мразович, відсилають до святих книг. Але черпати це (про наголос) із релігійних книг справа довга й непевна, бо релігійні книги в цьому пункті розходяться залежно від часу, а також і місця видання. Друковані у Венеції подають не такі наголоси, як видані в Росії або Польщі. [...] Виходить, що серби, друкуючи релігійні книги, використовували наголос своєї розмовної мови. Те саме робили росіяни. На цій підставі виникло розходження в наголосі у виданих книгах. Росіяни не перенесли всіх наголосів із біблійної мови в свою літературну мову. [...] Русини достатньо зберігають наголоси, але часто розходяться з росіянами і хорватами, напр.: *лѡза, слугѧ, оцѣт* тощо. Вважаю за краще не ставити наголос, а залишити читачеві вимову, вигідну його духові, ніж заводити в оману недоречним позначенням [68: 131 — 135].

Звичайно, такої вольності жоден граматист у XVI—XVII ст. собі дозволити не міг. Автора може виправдати тільки те, що, починаючи з XVIII ст., книгодрукування українською мовою припинено, отже, єдиного літературного наголосу не існувало. На різних українських землях староукраїнська акцентна система отримала свій окремішний розвиток, і зорієнтуватися граматистові в цьому діалектному розмаїтті було непросто.

Отже, у другій половині XIX ст., коли О.О. Потебня проставляв наголоси у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, він зіткнувся з проблемою вибору акцентного типу для великої кількості слів. З одного боку, перед редактором стояло завдання показати своєрідність авторського наголошення, яким, як носій слобожанського говору, він володів добре, а з іншого — твори Г.Ф. Квітки-Основ'яненка представляли перед світом українську мову й літературу загалом, а вчений знав строкатий український діалектний наголос.

О.О. Потебня розумів важливість вивчення українського наголосу для збереження ідентичності української мови взагалі й вироблення

літературних акцентних норм зокрема. Саме тому він приділяв так багато уваги українській мові в своїх акцентологічних дослідженнях, опікувався виданням акцентованих творів. „Узагалі, дуже невігідно для майбутніх досліджень, — відзначає вчений, — що попри існування хороших прикладів, зразки народних говорів до цього часу видаються без наголосів. Немає сумніву, що вчення про наголос становить досить важливий розділ історії російської мови” [44: 10]. Його акцентологічні дослідження, які збирала, опрацювала й опублікувала окремим виданням „Ударение” В.Ю. Франчук, присвячені українській мові. Про це, зокрема, свідчить ілюстративний матеріал, залучений автором зі словника П. Беринди, етнографічних збірників, літературних творів. Російська мова представлена в літературному варіанті, а інші слов'янські мови, литовська, санскрит використовуються переважно як порівняльний матеріал. Тому вченому вдалося не лише виявити та продемонструвати своєрідність української акцентної системи, описати окремі українські акцентологічні закони, але й закласти наукові основи вивчення українського наголосу.

У цьому дослідженні глибше проаналізуємо акцентуацію тюркізмів у повістях Г.Ф. Квітки-Основ'яненка за проставленими О.О. Потебнею наголосами. При подальшому документуванні матеріалу з видання за редакцією вченого [28] вказуємо лише том і сторінку та використовуємо один знак наголосу (').

Запозичення з тюркських мов належать до найдавніших. Однак їх дуже рідко фіксують давні українські пам'ятки релігійного спрямування (а такими була більшість акцентованих стародруків XVI—XVII ст.), бо, по-перше, тюркізми входили в українську мову усним шляхом й позначали реалії, які не фігурували в конфесійному стилі, а по-друге, на них існувало певне табу як на лексику недружніх народів з іншою вірою. Тому відомості про акцентування тюркізмів періоду першої половини XIX ст., який охоплює творчість Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, є цінними.

Потрапивши до української мови, тюркізми зберігали властивий для продуцента незмінний наголос на кінцевому голосному основи або під впливом наголошення в мові-реципієнті набували нового. З наголосом мови-джерела О.О. Потебнею подано такі лексеми: *аршы́на* — род., *аршы́нивь* — род. мн. (I: 166) з тур. *arşyn*¹⁰; *базáрь* (I: 14, 25), *на базáри* (I: 9), *по базáрю* (I: 10, 53) з тат. *базар*; *казны́* — род. (I: 172), *изъ казны́, за казну́* (I: 173), очевидно, з кр.-тат. *хазна*; *у ... халáтахъ* (II: 249) з тур. *çilat*. Окремі іменники на приголосний отримали на українському ґрунті кінцеве **-а**, але зберігають властивий

¹⁰ Джерела запозичення слів подаємо за „Етимологічним словником української мови” за ред. О.С. Мельничука, використовуємо також „Етимологический словарь русского языка” М. Фасмера, „Опыт словаря тюркских наречий” В.В. Радлова, праці М.К. Дмитрієва та ін. Взагалі, для акцентології точне визначення тюркського джерела не так важливе, оскільки в усіх тюркських мовах наголос кінцевий, але важливо враховувати можливого посередника.

їм у мові-джерелі акцент: *боклагы* — зн. мн. (I: 13) з тат. *баклак*; *каліку* — зн. (II: 97) з тур. *kalık*; *тараня* (I: 16, 65), пор.: рос. *тарань*, бр., болг. *таран*, пол. *tarai*. У слові *караул* (тур. *karayul* „сторожа” [17 II: 387]) відбулися комбінаторні звукові зміни, наголос, однак, по-слідовно тюркський, пор.: *калавурь* (I: 163), *зъ пидь калавуру* (II: 14), *пидь караулъ* (II: 79), *пидь калавуромъ* (II: 180), *на калавури* (I: 11, II: 175) і *калавур* = *караул* [19 II: 330], *калавур, ра* [53 II: 209].

Незмінний кореневий наголос однини *каптана* (II: 14), *у каптани* (I: 117, II: 25, 29) і флексійний множини *у каптаняхъ* (II: 25) з тур. *kaftan* указує на перехідний етап розвитку наголошення в цьому слові (сучасне *каптан*, *-а*, мн. *-и, -ів*) і, крім того, виявляє схильність редактора надавати перевагу тенденції протиставлення за допомогою наголосу однини і множини над акцентуаційним вирівнюванням в усіх відмінках, оскільки, як відзначає вчений, „таке перенесення наголосу у відповідних наведених іменах [йдеться про ім. чол. р. типу *торг, шкаф*. — І.Г.] — є панівним в українській” [43: 142 — 143].

Більшість давніх тюркізмів на приголосний О.О. Потебня вже вживає в непрямих відмінках з флексійним наголошенням: *барышівъ* — род. мн. (II: 249), очевидно, з тат. *барыш*; *батраки* — наз. мн. (I: 32), *въ батраки* (II: 17), *зъ батракивъ* (I: 95), *зъ батраками* (I: 154), очевидно, через рос. з тат. *батрак*; *гарбузь* — наз. — зн. (I: 182, 208), *гарбузі* — род. (II: 87), *гарбузи* — зн. мн. (I: 178), *гарбузивъ* — род. (II: 101); *кабакъ* (I: 10), *изъ кабака* (I: 129), *у кабакъ* (I: 11, 129), *у кабаці* (I: 10, 11), *кабакы* — наз. мн. (I: 10) „шинок”; *зъ ... казаномъ* (I: 169), *у казані* (I: 26, 27), *коло казанівъ* (II: 26) з кр.-тат *казан*; *капшукъ*, *зъ капшукá*, *съ капшукá* (II: 42) з тур. *karşik*; *козакъ* (I: 64, II: 233), *козакá* — род. (I: 186), мн: *козакы*, *изъ козакáмы* (I: 188), *козаківъ* — род. — зн. (I: 186, 207); *могорычъ* (I: 13), *могорычи* — зн. мн. (I: 17, 22) через тюркське посередництво з ар. *maḥāridž*; *на рундукъ* (I: 247, II: 65), *на рундукахъ* (II: 18) „підвищення” з кар. *орундукъ*; *тютюнъ* (I: 16), *тютюну* — род. (II: 110) з тур. *tütün*; *чумака* — зн. (I: 151) з тур. *çotak*. Ілюстрації *пять алтынъ* (I: 247); *объ каблукъ* (I: 13), *кавунъ* (I: 7), *чавунъ* „баняк” (II: 319) засвідчують лише те, що в початковій формі наголос у них не був відтягнений на попередній склад.

Цікаво, що слово *гарбуз* у волинських, подільських і західнополіських говірках отримало кінцеве **-а** (як у перс. *ḡarbūza*, *ḡarbuza*, з якої полов. *харбуз*, *карбуз*, кр.-тат. *къакпуз*, тур. *karpuz* [17 II: 472]) і, відповідно, жіночий рід та флексійну акцентуацію в однині, включаючи називний. У множині в цих діалектних ареалах наголос перемістився на корінь під дією української тенденції до акцентного протиставлення форм однини і множини в окситонованих іменниках жіночого роду: *гарбузі*, род. *гарбузи*, мн. *гарбузи*, род. *гарбузів* (як *межá* — *межі*, *сестра* — *сестри*). Водночас фразеологічна форма *дати / отримати гарбузу* тут рідкоживана.

Запозичення з тур. *lüle*, *lülä*, отримавши фіналь **-ка**, в однині знало ретракції наголосу, а в множині під дією тенденції до протистав-

лення однини та множини набуло флексійної акцентуації: *люлькы* — род. (I: 39), *на люльку* (I: 53), *люлькы́* — зн. мн. (I: 23, II: 61) і, отже, повністю зукраїнізувалося. Те саме стосується слова *чърка* (I: 17), *чъркы* — род. (I: 11), *по чърци* (I: 70), *чъркы́* — наз. — зн. мн. (I: 126, 251, II: 153) з тією лише різницею, що первісне тюрк. *čara* збереглося в нашій мові.

Тюркізми *чобіт* та *штани́* в процесі адаптації зазнали різних, можна сказати, протилежних граматичних і акцентуаційних змін: у першому відбулося усічення кінцевого **-а** внаслідок отримання чоловічого роду й відтягнення наголосу за аналогією питомих утворень (*кло́пит*, *ше́пит*, давнє *во́ротъ* „комір”), а в другому — додання за зразком множинних іменників кінцевого **-и** та перенесення на нього наголосу за аналогією до наголошення у множині іменників на **-ан**, пор.: *чобіть* (I: 24), *чоботы* — наз. мн. (I: 8, 15, 25), *у ... чоботахъ* (I: 23) *у ... чоботяхъ* (II: 11), *объ чоботахъ* (I: 24) з тат. *čabata*; *штани́въ* — род. (I: 177), *у штани́въ* (II: 19), *у штáняхъ* (I: 8) з д.-тюрк. *išton*, *ištan*. У місцевому відмінку форми з м'яким приголосним і акцентованим передфлексійним голосним завдячують, на нашу думку, давньому закінченню **-ѣхъ** > **-ихъ** з ***-ѣхъ**, що в праслов'янській мові, за В. Г. Скляренком, не могло бути наголошеним [52: 101 — 102]. Хитання між закінченнями місцевого **-ѣхъ** та **-охъ** дало в цих іменниках два типи відмінювання — м'який і твердий з відмінним наголосом, що поширилися пізніше на давальний і орудний множини. О.О. Потєбня, розглядаючи специфіку українського наголосу у відмінкових формах множини, підкреслює: „*Штани́*, але *у штáняхъ*” [43: 117], а в іншій праці зазначає, що в XIX ст. з реліктовим закінченнями **-ѣхъ** та **-ихъ** в українській мові ще вживаються лексеми *в конєхъ*, звичайно — *коняхъ*; *у грошіхъ*, *у штани́хъ* і *у штаняхъ*, *в чоботіхъ* [42: 41]. П.О. Куліш у своїй редакції не дотримується авторського тексту й послідовно подає форму місцевого іменника *чоботи* за м'яким зразком відмінювання та наголошення: *у... чоботяхъ* [39 I: 147], *объ чоботяхъ* [39 I: 149].

Кримсько-татарське *атаман*, як засвідчує виявлена І. Огієнком ілюстрація в „Скарбниці” І. Галятовського *атаман* [31: 248], запозичене в українську мову з наголосом продуцента, але досить рано зазнало відтягнення наголосу на попередній склад: *атаман* [63: 248], *атаману* — дав. [50: 218]. Як і більшість тогочасних східно- і середньоукраїнських літературних джерел, О.О. Потєбня подає це слово: *атамана* — род. (I: 128), *атаману* — дав. (I: 117, 119), *атаманомъ* — ор. (II: 67). Іншомовний акцентний вплив, зокрема і польський, на зміну наголошення виключаємо, адже західноукраїнське *атаман*, *атаман* [19 I: 6], такий же наголос у російській мові. У становленні наголосу лексеми відкидаємо й можливість розвитку аналогії за наголошенням інших іменників на **-ан**, оскільки цей компонент в українській мові, здебільшого акцентований. Віддавна склалися дві акцентуаційні моделі тюркізмів на **-ан**: давніх запозичень з флексійним наголошенням, крім називного однини (*баран*, *кажан*, *чабан*), та пізніших, рідковживаних, тому

акцентуаційно неадаптованих, з нерухомим наголосом тюркізмів (*диван, каган, драгоман*). Отже, вибір був, причому *отаман* — чи не єдиний тюркізм з **-ан**, що зазнав ретракції наголосу. У сучасній українській мові лише поодинокі пізні запозичення цього типу з германських мов акцентовані на попередньому складі, як-от: *боцман, мічман, флэгман*.

Показовою у цьому плані є історія акцентуації слова *гетьман*, яке увійшло приблизно в той же період з німецької (нвн. *Hauptman*) через п. *hetman*. О.О. Потебня подає *гетьманъ* (I: 195), так само [5: 97; 19: I, 139; 53 II: 281]. Лексема досить рано зазнала аналогічного акцентного впливу слів на **-ан** (а також, не виключено, польських непрямих відмінків, з огляду на фіксації в І. Галатовського), пор.: *гётман* [26: 352, 408, 440, 459 та ін.; 61: 940; 13: 63, 80 зв., 111, 183, 208 та ін.; 45: 949], дав. *гётману* [61: 239²], ор. *гётманом* [14: 51 зв.] і *гётман* [26: 447; 45: 2, 43, 52, 465, 949 — двічі; 50: 63], род. *гётмана* [14: 172, 202 зв., 45: 52, 1054 — двічі; 50: 122 зв.], *гётмановѣ* — дав. [14: 183]; мн.: *гётманы* [14: 62 зв., 111; 45: 316], *гётманов* — род. [45: 59; 61: 3]. В українській класичній поезії XIX ст. переважає незмінний наголос на другому від початку складі [див. 8: 36]. Г. Голоскевич подає подвійний наголос *гётман* [13: 74], сучасні словники лише *гетьман*. Це рідкісний випадок, коли в усному мовленні відбулася уніфікація наголосу за певною моделлю наголошення, але лексикографи з огляду на акцентування у мові-джерелі відстояли первісний наголос.

Отже, причину відходу від наголосу мови-джерела у слові *отаман* потрібно шукати в іншому. Можливо, задіяний екстралінгвістичний чинник у вигляді намагання акцентуаційно розмежувати слова, а отже, й поняття, що вони позначали в обох мовах (крим.-тат. буквально „великий батько”, пізніше „старійшина в пастухів”, укр. „старійшина; ватажок; староста”), адже ці татарські отамани верховодили під час набігів на українські землі [16: 523]. Крім цього, виникла потреба розрізнення близьких за звучанням слів *отаман* і *оттоман* (з грецької через нім. *Ottomane* „давня назва турків” [17 IV: 236]), пор.: *А от тых же Батієвых татár ... баскакі или отоманы своя, аки бы старосты над россами имѣяху...* [50: 70 зв.]. Водночас „...а полковник Іаков Коріцькій з своїм полком комонным и инми многіи пѣхотными войска отпушены бяше на Запорожье в поміщ славному воину атаману кошовому Іоанну Сѣрковѣ...” [50: 218]. В.М. Винницький, зважаючи на поширеність наголосу *отаман* в поетичному мовленні XX ст., рекомендує подавати його в сучасній лексикографії, але зі стилістичною ремаркою [8: 39].

Тюркізм *черга* (чагат. *čärgä* [64 IV: 336]) зазнав відтягнення акценту *чёрга* (I, 83), мабуть, за аналогією до кореневонаголошеного *сёрга*, запозиченого через рос. *сёрьга* з тюрк. *syrga* [17 V: 217]. Первісний кінцевий наголос *чёрга* [45: 57] ще донедавна був допустимим для сучасної літературної мови *чёрга*, *-рги*, *-рзі* і рідше *чёргá*, *-ргí*, *-рзі*, мн. *чёрги*, *чёрг* [35: 608].

З огляду на становлення наголосу двох наведених вище слів цікавою є історія тюркізму *шайтан* у пов'язанні з його „зведеним європейським братом” *шатан*. Українське *шайтан* запозичене, очевидно, з тур. *şäitan* „у мусульманській міфології — злий дух; чорт, диявол”. Слово *шатан*, яке нині словники вже не фіксують, увійшло в українську мову з гр. *σατᾶν* „сатана”, мабуть, через пол. *szatan*. „Słownik staropolski” подає фіксації в польських джерелах до XVI ст. форм *szatan*, *satan*, *satana* [70 VIII: 536].

У „Малорусько-німецькому словарі” виявляємо два слова: *шайтán* [19 II: 1082] з перекладом „чорт” і *шátан* [19: II, 1084] з перекладом „сатана” і „чорт”. Наголос у слові *шátан* свідчить на користь польського джерела як посередника. У „Словарі української мови” обидві лексеми мають незмінний наголос на фіналі **-ан**: *шайтán*, на, м. Чортъ. Як Турн злий з челяддю своєю на нас налазить мов шайтан. Котл. Ен. [53 IV: 482] і *шátан*, на, м. Чортъ. То було пекло, там самі були шатани. Гн. II. 174. Гей, гей, прийшов єдин пан з пекла родом і шатан. Гол. I. 211 [53 IV: 483]. Підстави для наголошення другого складу *шátан* Б. Грінченкові дали наведені приклади із західноукраїнських збірок народної творчості, упорядкованих В. Гнатюком і Я. Головацьким. Показово, що у цьому словнику вживання двох лексем ілюстраціями розмежовано за регіонами.

У стародруках слова *шайтан* ми не виявили. Слово *шатан* уже фіксують пам'ятки кінця XVI ст.: *шатан* [56: 2²] без наголосу, але над другим **а** зверху стоїть кінцева **н**, що може свідчити про наголос саме цього голосного. Х. Філялет наголошує *шатáна* — зн. [65: 40/2 зв.], *шатáнови* — дав. [65: 40/2 зв.], *с шатáном* [65: 40/2 зв.], крім цього, маємо прикметник *шатáнскогого* [49: 6 — передмова], і ці фіксації з кінця XVI ст., коли, як уже зазначалося, акцентуаційна адаптація слів на **-ан** була в початковій фазі, а наголосовий вплив непрямих польських відмінків, за нашими спостереженнями, у непольських словах був дуже незначний. Усі наведені факти на користь прямого запозичення з грецької мови. У П. Беринди натрапляємо на два наголоси: *шатán* [26: 214] і *шátан* [26: 428], причому слова вжиті у тлумачній частині до реєстрових відповідно *сатана* і *левiаѳам*, що свідчить про поширеність і активність лексеми в усному мовленні. Хитання ж наголосу, ймовірно, відображає грецький і польський акцентні впливи. У реєстровій частині автор наводить ще й *сатанás* з тлумаченням *отступник, зри навѣт* (диявол) [26: 451], яке акцентуаційно і фонологічно повторює грецьку форму *σατανᾶς* „сатана”. Грецької форми *σατᾶν* П. Беринда в реєстрі не подає, а це наштовхує на думку, що слово *шатан* він усвідомлював як полонізм і наголос у ньому на другому складі позначений не так грецьким впливом, як акцентним впливом інших іменників на **-ан** і зокрема тюркізмів. У „Євангелії учительному” 1616 р., пам'ятці з виразним впливом польської мови, слово подане з наголосом на першому складі: *шátан* [18: 72, 217², 331²]. Давнє акцентування цієї лексеми є ще одним свідченням дії української тенденції до уніфікації наголошення іменників на **-ан**.

Наголошення афіксальних утворень від тюркізмів не залежить від наголосу твірного слова, воно узгоджується з наголосовими типами питомих слів з відповідними афіксами, пор.: *казанкы* — зн. (I: 106), *капшучоць* (I: 243, 235 — двічі), *до атаманыхы* (I: 150), *въ халатыку, у ... халатыку* (II: 59), *пидь чубчыць* (I: 11).

Отже, тюркізми набули граматичного роду за аналогією до українських слів з ідентичними фіналями і залежно від часу й характеру (усне / писемне) входження, активності в ужитку тощо займали своє місце в українській акцентній системі. Давні запозичення, що були перейняті в результаті безпосередніх усних контактів з тюркськими народами, швидше пройшли акцентуаційну адаптацію й набули наголошення як у близьких за будовою українських словах. З цього приводу О.О. Потебня, спираючись на Якова Грота, відзначає: „чим більше вони засвоєні народом, тим легше піддаються зміні наголосу, якщо тільки такій зміні не суперечать інші, сильніші й постійніші закони мови”. На думку вченого, якщо первісно іншомовне слово, вживане у множині, гнучке у вимові, тобто має рухомий наголос, це означає, що народ повністю зжився з ним, зовсім забув його походження [43: 140]. Для підтвердження цієї тези наведемо уривок з „Синопису” І. Гізеля, де подано народну етимологію раннього активного тюркізму *козак* (тур., крим.-тат. *kazak*): „...запорожцы от Запорожья, казаки от славного своего древняго нѣкоего вождя прозвищем Козака, побѣдивше с ним татаров, прозвашася... [50: 7 — 7 зв.]. Натомість пізніші й рідковживані запозичення українські стародруки кінця XVII ст. ще фіксують з акцентом мови-джерела, пор.: *бурлакам* [10: 129], *о ... бурлаках* [10: 128], *каган* [45: 934], род. *кагана* [45: 924], *ордами* — ор. мн. [61: 120 зв., 125], *до сагайдака* [45: 335], *з сагайдаков* [45: 475] тощо.

Відзначимо, що акцентуація тюркізмів у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка за редакцією О. О. Потебні загалом збігається з сучасною літературною. Як і в сучасній українській літературній мові, тут виділяються такі акцентні типи запозичень з тюркських мов: 1) з незмінним наголосом на кінцевому голосному основи (*базар*, *базару*, мн. *базари*, *базарів*); 2) з флексійним наголосом, крім називного однини (*казан*, *казань*, мн. *казані*, *казанів*); 3) з незмінним наголосом на другому від кінця основи складі (*отаман*, *отамана*, мн. *отамани*, *отаманів*); 4) з кореневим наголосом в однині та флексійним у множині (*чарка*, *чарки*, мн. *чарки*, *чарок*); 5) з флексійним наголосом в однині та кореневим у множині (*орда*, *орди*, мн. *орди*, дав. *ордами*). Перші два типи найпоширеніші, вони охоплюють більшість іменників, що набули в українській мові чоловічого роду.

Дослідження акцентуації творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка за наголосами, проставленими редактором О.О. Потебнею, та наукової діяльності вченого в галузі акцентології дає підстави зробити кілька загальних висновків:

1. О.О. Потебня, зберігаючи фонетику та граматику рукописних текстів та прижиттєвих видань письменника, подав також акцентну систему слобожанського говору південно-східного наріччя.

2. Розбіжності в наголошенні слів у виданнях за редакціями П.О. Куліша та О.О. Потебні не значні й відображають, переважно, акцентуаційні особливості східнополіського говору північного наріччя та слобожанського говору південно-східного наріччя.

3. Зіставлення наголошення лексики в аналізованому виданні та в стародруках XVI—XVII століть засвідчує деякі зміни, що сталися в результаті акцентуаційного розвитку староукраїнської системи на східних українських землях.

4. Східноукраїнський наголос, відбитий О.О. Потебнею у виданні творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, справив значний вплив на становлення сучасної української нормативної акцентної системи. До цього спричинилися художня література XIX ст. та акцентологічні дослідження О.О. Потебні.

1. Айзеншток І. З листування О. О. Потебні // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. — К., 1927. — Кн. 1 — 2. — С. 164 — 182.
2. Апостол. — К., 1695 (стародрук).
3. Апостол. — К., 1722 (стародрук).
4. Баранович Л. Меч духовный. — К., 1666 (стародрук).
5. Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. — К., 1966. — 421 с.
6. Бойків І., Ізюмов О., Калишевський Г., Трохименко М. Словник чужомовних слів: Препринт з 2-го переробл. вид. 1955 р. — К., 1996. — 532 с.
7. Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5 тт. — К., 1975 — 1983.
8. Винницький В. М. Акцентуаційні етюди. — Жовква, 2004. — 280 с.
9. Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. — Л., 2002. — 578 с.
10. Вірші Климентія Зіновієва сина (кінець XVII — початок XVIII ст.) // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Л., 1912. — Т. 7. — С. 1 — 215.
11. Гальчук І. Ю. Історія наголошення запозичень на **-ія** в українській мові // Мовознавство. — 2009. — № 1. — С. 14 — 28.
12. Гальчук І. Ю. Граматика М. Смотрицького як відбиття акцентної системи староукраїнської мови // Мовознавство. — 2008. — № 4. — С. 79 — 91.
13. Голоскевич Г. Правописний словник. — 20 вид. — Нью-Йорк; Л., 1994. — 460 с.
14. Галятівський І. Ключ разум'їня. — К., 1659 (стародрук).
15. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т.: Изд. 3-е испр. и дополн. — М., 1903.
16. Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. — М., 1962. — 607 с.
17. Етимологічний словник української мови: В 7 тт. / За ред. О. С. Мельничука. — Т. 1 — 5. — К., 1982 — 2006.
18. Євангеліє учительное. — Єв'є, 1616 (стародрук). Цифровим індексом ² позначається другий рахунок.
19. Желеховський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар: В 2 т. — Л., 1886.
20. Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской. — М., 1985. — 428 с.
21. Зізаній С. Казань святого Кирила. — Вільно, 1596 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Л., 1906. — Т. 5. — С. 31 — 200.
22. Китарский В. О колебаниях ударения в русском литературном языке. I. Односложные имена существительные. — Хельсинки, 1950. — 123 с.
23. Колесов В. В. История русского ударения: Именная акцентуация в древнерусском языке. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1972. — 256 с.
24. Копистенський З. Омліа. — К., 1625 (стародрук).
25. Куліш П. Григорій Квітка (Основ'яненко) и ёго повісті. Слово на новій виход Квітчиних повістей. — Санктпетербург, 1858. — 36 с.

26. Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука. — К., 1961. — 272 с.
27. *Лучик А.* Словник еквівалентів слова української мови. — К., 2008. — 174 с.
28. Малоросійскія повѣсти, розказанья Грыцьком Основьяненком / Под ред. А.А. Потебни. — Х., 1887. — Т. I, II.
29. Малоросійскія повѣсти, разказываемья Грыцьком Основьяненком. — М., 1837. — Кн. 2. — 441 с.
30. Малоросійскія повѣсти, разказываемья Грыцьком Основьяненком. — Харьков, 1834. — Кн. 1. — 380 с.
31. *Митрополит Іларіон.* Український літературний наголос. — Вінніпег, 1952. — 304 с.
32. *Огієнко І. І.* Східнослов'янський наголос у XIV-м віці. Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 р. — Л., 1937. — 102 с.
33. *Огієнко І.* Українська культура. — К., 1918. — 272 с.
34. Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження. — К., 1962. — 111 с.
35. Орфоепічний словник / Укл. М. І. Погрібний. — К., 1984. — 629 с.
36. Орфоепічний словник української мови: В 2 тт. / За ред. В. М. Русанівського. — К., 2001.
37. Орфоэпический словарь русского языка: Произношение, ударение, грамматические формы / Под ред. Р. И. Аванесова. — М., 1985. — 704 с.
38. *Петров Н. И.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. — К., 1908. — Т. V. — 637 с.
39. Повісті Григорія Квітки (Основьяненка) / Издав П. А. Куліш. — Санктпетербург, 1858. — Т. I, II.
40. Повѣсти и рассказы Грыцька Основьяненка / Под ред. А. А. Потебни. — Х., 1889. — Т. III. — 341 с.
41. Повѣсти и рассказы Грыцька Основьяненка. Статті историческія / Под ред. А.А. Потебни. — Х., 1890. — Т. IV. — 510 с.
42. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. Вып. 1. Существительное. Прилагательное. Числительное. Местоимение. Член. Союз. Предлог. — М., 1985. — Т. IV. — 319 с.
43. *Потебня А. А.* Ударение / Подгот. к изд. В. Ю. Франчук. — К., 1973. — 172 с.
44. *Потебня А.* Замѣтки о малорусском нарѣчїи. — Воронеж, 1871. — 134 с.
45. *Радивиловскій А.* Огородок. — К., 1676 (стародрук).
46. *Радивиловскій А.* Невидані проповіді з рукописних „Огородка” та „Вѣнца” // Марковский А. Антоний Радивиловский — южнорусский проповедник XVII в. — К., 1894.
47. *Ростовскій Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. — К., 1748 (стародрук).
48. *Сакович К.* Вѣршгѣ на жалостный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного. — К., 1622 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI — XVIII вв.: Всезбірка передмов до укр. стародруків. — К., 1924. — С. 37 — 51.
49. Сборник Острожскій. — Острог, 1588 (стародрук). Цифровими індексами позначаються рахунки (перший рахунок не позначається).
50. Синописіс. — К., 1680 (стародрук).
51. *Скляренко В. Г.* Історія українського наголосу. Іменник. — К., 2006. — 709 с.
52. *Скляренко В. Г.* Праслов'янська акцентологія. — К., 1998. — 342 с.
53. Словарь української мови: В 4 тт. / За ред. Б. Грінченка. — К., 1907 — 1909.
54. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — 1104 с.
55. Служебник. — Стратин, 1604 (стародрук).
56. *Смотрискій Г.* Ключ царства небесного и нашеє христіянское духовное власти нерешимый узел. — Острог. — 1587 (стародрук). Цифровими індексами позначаються рахунки (перший рахунок не позначається).
57. *Смотрискій М.* Грамматіки словенскія правильное свнтагма. — Єв'є, 1619 / Підгот. вид. і вступ. стаття В. В. Німчука. — К.: Наук. думка, 1979 (стародрук, факсим. вид). При документуванні з цієї пам'ятки перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.
58. *Соболевскій А. И.* Лекции по истории русского языка. — Изд. 4-е. — М., 1907. — 309 с.

59. Сумароков А. П. Полное собрание сочинений в стихах и прозе. — М., 1787. — Ч. 10. — 277 с.
60. Транквіліон К. Зерцало богословия. — Почаїв, — 1659 (стародрук).
61. Требник Петра Могилы. — К., 1646 (стародрук). Цифровими індексами позначаються рахунок (перший рахунок не позначається).
62. Туттало Д. Книга житій святих. — К., 1689 (стародрук).
63. Туттало Д. Руно орошенное. — Чернігів, 1683 (стародрук).
64. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер. с нем. с доп. О.Н. Трубачева. — М., 1964 — 1973.
65. Філялетъ Х. Апокрисис. — Острог, 1598 (стародрук). Перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.
66. Фортунатов Ф. Ф. Лекції по фонетикѣ старославянскаго (церковнославянскаго) языка. — Петроград, 1919. — 294 с.
67. Яворскій С. Камень въкры. — К., 1730 (стародрук).
68. Lutska M. Grammatica Slavo-Ruthena. — Budaе, 1830. — 176 s.
69. Smal-Stockuj S., Gartner T. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. — Wien, 1913. — 550 s.
70. Słownik staropolski: U 11 tt. — Warszawa, 1953 — 2001.

Ivan Hal'chuk (Kyiv)

ACCENT IN H.F. KVITKA-OSNOVYANENKO'S WORKS EDITED
BY O.O. POTEVNIYA AGAINST THE BACKGROUND OF UKRAINIAN
ACCENTOLOGY DEVELOPMENT

The article emphasizes on the O.O. Potevnya's accent features of the specific the Ukrainian and foreign languages vocabulary, including Turkic language words, in the works of H.F. Kvitka-Osnovyanenko compared with the accent on contemporary editions and other Ukrainian old prints and modern literary emphasis. The historical factors that influenced the formation of Ukrainian accent system and its development are examined.

Key words: accent, the Ukrainian language, words speaking another language, Turkic language words

Мовна мозаїка

КОМУ ПОТРІБНЕ ПІДСПІР'Я?

У публікаціях на фінансово-економічні чи юридичні теми часто натрапляємо на слово *підспір'я*, не одразу розуміючи його значення. Напр.: *Коли приватному підприємцю Олександрю К. знадобилися гроші для підспір'я в бізнесі, він просто взяв документи своєї дружини Катерини К і без її відома пішов.. оформляти кредит* (Носівські вісті, 10.07.2010); *..Це дуже серйозне підспір'я для тих людей, які сьогодні мають якісь незначні кошти для того, щоб вирішити цю [житлову] проблему* (З інтернетівського видання); *..звичайно те, що ми маємо можливість отримати кредит і фактично десь очікуємо на перший транш, це велике підспір'я у вирішенні наших економічних проблем* (З інтернетівського видання). І не дивно, адже в українській мові такого слова немає. *Підспір'я* — це буквальный переклад російського *подспорье*. Українською мовою його потрібно перекладати як «підмога, допомога, підтримка» й под. (Російсько-український та українсько-російський словник, в одному томі; 500000 слів та словосполучень / Упоряд. та головний ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2008. — С. 539). Пор. у таких реченнях: *кіло гречки для пенсіонера допомога* (замість *підспір'я*) (З інтернетівського видання); [Громадська] *рада — надійна підмога* (замість *підспір'я*) (З інтернетівського видання); *..Загалом, немає серйозної фінансової підтримки* (замість *підспір'я*), *бодай як у баскетболі* (Час спорту, № 34, 2006 р).

Лариса Колібаба (м. Київ)